

DOI: <http://www.doi.org/10.36719/2707-1146/22/100-108>

Bəydaş Elçin oğlu Mirzəyev
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
magistrant
baydash.mirzayev@gmail.com

TURİZMDƏ TƏBİİ EHTİYATLARDAN İSTİFADƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Təbii resursların iqtisadi dövriyyəyə və istehlak amilinə cəlb edilməsi, həmin resursların istifadəsi üçün infrastrukturaların reallaşması, son nəticə turizmin iqtisadi artım və sosial inkişafın tərkib elementinə çevrilir. Turizm ehtiyatları turizm məhsulunun və onun təklifinin əsas tərkib hissəsidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda turizm ehtiyatlarının tərifinə və təsnifatına müxtəlif yanaşmalara da rast gəlinir. Ən ümumi mənada, konkret regionda turizm fəaliyyəti və turistlərin cəlb olunması üçün istifadə oluna bilən hər bir mövcudiyat turizm ehtiyatları hesab edilə bilər. Hər bir sahənin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün müvafiq ehtiyatları (resursları) mövcud olur. Bu ehtiyatlar sahənin xarakterinə uyğun olaraq formalaşır. O cümlədən turizm sferasının da formalaşmasını və inkişafını təmin edən zəruri ehtiyatları vardır.

Açar sözlər: turizm, inkişaf, ehtiyatlar, resurslar, region, tarix

Baydash Elchin Mirzayev

Beneficial ways of using natural resources in tourism

Abstract

Directing natural resources to economic circulation and consumption, realizing the use of these resources, the final result of tourism becomes an element of economic growth and social security. Approaches to the definition and classification of resources are also found in the economic literature. In the most general sense of tourism, the tourism resources of each object that can be used for tourism activities and attraction of tourists in a specific region are calculated. These reserves are formed according to the nature of the field. It also has resources to ensure the formation and development of the tourism sphere

Keywords: tourism, development, reserves, resources, region, history

Giriş

Turizm ehtiyatları – səfər edilən ölkənin (yerin) təbii, mədəni, tarixi, sağlamlaşdırma obyektləri və turistlərin ayrı-ayrılıqda və ya kompleks halında tələb və ehtiyaclarını təmin edə bilən, onların fiziki və mədəni qüvvələrinin bərpası və inkişafına kömək edə bilən obyektlərin məcmusudur. Azərbaycan Respublikasının turizm ehtiyatlarının təsnifatı və qiymətləndirilməsi, onların mühafizəsi rejimi, Azərbaycan Respublikasının turizm ehtiyatlarının bütövlüyünün saxlanması və onların bərpası üzrə tədbirlər, ətraf mühitə yol verilə bilən təsirin həddi nəzərə alınmaqla, turizm ehtiyatlarından istifadə qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir.

“Turizm ehtiyatı” anlayışı çox vaxt “rekreasiya ehtiyatı” anlayışı ilə eyniləşdirilir, bu da turizmin – rekreasiyanın bir hissəsi kimi başa düşülməsi ilə şərtlənir. Rekreasiya ehtiyatları adı altında insanın rekreasiya tələbatlarının ödənilməsinin şərti kimi çıxış edən təbiət, sosial-iqtisadi şərait və mədəni dəyərlərin ahəngdarlığını başa düşmək lazımdır. Son illərdə dünyanın bütün regionlarında turizm-rekreasiya əhəmiyyətli resursların tədqiqinə xüsusi fikir verilir. Tədqiqatçılar rekreasiya tələbatını üç qrupa ayırırlar:

1. ictimai tələbat;
2. ictimai istehsal maraqlarına olan tələbat;
3. ayrı-ayrı şəxslərin ümumi istirahət maraqlarına olan tələbat.

Rekreasiya tələbatına qeyd olunan resurslarla yanaşı təbii, iqtisadi, təbii-bioloji, sosial-psixoloji amillər və xidmət sferaları da daxil edilir. Təbii amillərə fəaliyyət göstərən rekreasiya müəssisələrinin çaya, dağlara və meşələrə və s. yaxınlığı aiddir. İqtisadi amillərə fəaliyyət prosesinə zəruri olan iqtisadi

mexanizmlər (qiymət, maliyyə, kredit və vergi) daxildir (1). Təbii-bioloji amillər daha geniş əhatəli olmaqla rekreasiya potensialının əhalinin tələbatına uyğun kurort müalicə ocaqlarının yaradılması əsas amil hesab edilir. Sosial psixoloji rekreasiya amillərə rekreasiya ərazilərində əhalinin işlə təmin olunması, insan həyatına təsir edən xidmətlər dairəsinin intensivliyi, mədəni və kommunikasiya əlaqələrinin inkişafı daxildir.

Təbii ehtiyatların turizm baxımından qiymətləndirilməsini rus alimləri üç əsas tipə ayırırlar: təbii-bioloji, psixoloji-estetik və texnoloji. Təbii-bioloji turizm ehtiyatları, müalicə və sağlamlıq üçün əhəmiyyətli ərazilərin müəyyən olunmasıdır. Psixoloji-estetik qiymətləndirmə ərazinin rekreasiya landşaftlarının müəyyən olunmasıdır (Həsənov, 2005: 75). Texnoloji qiymətləndirmə ərazinin texniki kommunikasiya qurğularının və tikinti quraşdırma imkanlarının müəyyənləşdirilməsidir. Təbii komponentlərin daxili estetik xüsusiyyəti kurort əraziləri üçün əsas sayılır və aşağıdakıları özündə cəmləşdirir: ərazinin meşəlik dərəcəsi, ağacların qədim və yaxud cavan olması, kolluqlar, yarı açıq və açıq sahələrin xüsusiyyətləri.

Təbii ehtiyatların təsnifatının əsasını bu anlayışın ikili xarakteri təşkil edir, bu da turizm üçün onların təbii mənşəsində və iqtisadi əhəmiyyətində öz əksini tapır.

Mənşəyinə görə təbii ehtiyatlar ayrılır:

- təbii fiziki ehtiyatlar – qeyri-canlı təbiətin komponentləri (iqlim, geoloji, hidroloji və termal ehtiyatlar);
- təbii bioloji ehtiyatlar – canlı təbiət (flora, fauna və torpaq ehtiyatları);
- enerji məlumatlı təbii ehtiyatlar – yerin və ya landşaftın cazibədarlıq amilinə xidmət edən xüsusi təbii noosfer sahələr. Bu tip ehtiyatlar mədəni və dini turizmin inkişafının əsasıdır.

Turizm ehtiyatları tükənmə sürətinə görə ayrılır:

- tükənən təbii turizm ehtiyatları – palçıq, mineral mənbələr və s;
- tükənməyən təbii turizm ehtiyatları – mağaralar, vulkanlar.

Özünü bərpa etmə və yeniləşdirmək imkanına görə ayrılırlar:

- bərpa olunan ehtiyatlar (meşə və yaşıllıqlar). Lakin meşələrin bərpasına uzun illər tələb olunur ki, bu da kəskin surətdə turist potensialını aşağı salır;
- bərpa olunmayanlar – bərpa olunmaz iqlim dəyişiklikləri.

Mineral sular, palçıq və günəş vannalarından turizmdə istifadə növlərinə görə müxtəlif sahələrə ayrılır.

Təbii ehtiyatların turizm fəaliyyəti prosesinə cəlb edilməsi, xüsusiyyətlərinə görə fərqlənə bilər:

- təbii ehtiyatlar görmə ilə qavranıla bilər – mənzərənin qavranılması kimi;
- birbaşa təbii ehtiyatların istifadəsi turistlərin daima getdiyi məsələn massivin pisləşməsilə nəticələnir;
- turizm fəaliyyəti prosesində bilavasitə sərf olunma. Bu halda təbii ehtiyatlar tükənə bilər və hətta qeyri normal istifadə zamanı tamamilə məhv ola bilər.

Təbii turizm ehtiyatları – turizm fəaliyyətinə cəlb olunmuş təbii ehtiyatlardır. Başqa sahələrdə həmişə istifadə oluna bilməyən təbii şərait və ehtiyatların turizm fəaliyyətində istifadə olunması xarakterikdir. Bunlar günəş işığı ilə müalicə (insolyasiya), dəniz çimərlikləri və təbiət abidələridir. Başqa sözlə desək, turizm mövcud olan təbii ehtiyatlardan (iqlim şəraiti, torpaq, relyef, dəniz və okeanlar, meşələr və s.) daimi istifadə etməyə imkan verir.

Eyni zamanda təbii turizm ehtiyatlarından istifadə olunduqca bərpa ola bilməmək xüsusiyyəti də var. Adətən turizmin təbii ekosistemə təsirinin tədqiqi qorxu, təhlükə terminləri ilə təsvir edilir. Məsələn, avtoturizmin inkişafı avtomobil yollarının çəkilməsinə səbəb olur ki, bu da meşə sahəsinin azalmasına gətirir. Hal-hazırda bu problemlə Qərbi Almaniya torpaqlarında qarşılaşırlar. Meşələrin məhvi burada ekoloji fəlakət kimi qiymətləndirilir. Bu isə bir daha turizmin ekoloji sistemə təsirinin təhlil edilməsinin vacibliyini göstərir.

Ətraf mühit – turizm fəaliyyətində xüsusi istehlak obyektidir ki, onu çox asan məhv etmək, lakin çox çətin bərpa etmək olur. İstehlakın bu obyektə məhdud miqdardadır, lakin onu sərf edən turistlərin sayı daima artır. Turizmin inkişafının keyfiyyəti ilə ətraf mühitin keyfiyyəti arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Buna görə də onların arasında tarazlıq olmalıdır, belə ki, turizmin ətraf mühitə mənfi təsiri birdən bilinmir, bu tədricən baş verir və gələcəkdə onun dağılmasına gətirib çıxarır. Tez-tez geniş vüsət alan mehmanxana

tikintisi ətraf mütinin dağılmasına səbəb olur. Məsələn, Belçikanın La-Manş sahilində 62 km uzunluğunda ərazidə mehmanxana tikintisi zamanı dənizdə əlavə qoruyucu torpaq bənd tikilməsi çimərlikdə fəlakətli dərəcədə torpağın azalmasına səbəb oldu.

Ətraf mühit təkcə təbiət deyil, həm də mədəniyyətdir. Turistlərin kütləvi axını tarixi və arxeoloji abidələrə bərpaedilməz ziyan vura bilər. Buna misal olaraq 25 min il əvvəl düzəldilmiş freskalar olan ümumdünya şöhrətli Laska (Fransa) mağarasını nümunə göstərmək olar. 1964-cü ildə mağara turistlər üçün bağlanır. Buna səbəb çoxsaylı insan axınının gəlməsi nəticəsində freskalarda kif və göbələyin yaranması idi ki, bu da onların tam məhvi təhlükəsini yaradırdı.

Turizm xidmətləri istehsalçıları ilə ətraf mühütün mühafizəçiləri arasında üç tip qarşılıqlı əlaqə ola bilər: nisbi azadlıq, qarşılıqlı yardım və münafişə.

Nisbi azadlıq: Müxtəlif mövqe tərəfdarları qarşı tərəfin fikrinə hörmət edir, minimal əlaqəyə can ataraq təcrid olunmanı saxlayır. Bu münasibətlər kütləvi turizm üçün xarakterik deyil.

Qarşılıqlı yardım (simbioz): Ətraf mühitin şüurlu və nəzarətli istifadəsi. Təbii zonaların, arxeoloji zonaların və tarixi abidələrin qorunması və mühafizəsi. Qorunma turizm nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı formalarda ifadə olunur:

- turizm mövcud olan yerlərin, binaların və abidələrin bərpasına təkan verir;
- turizm köhnə bina və məkanların yeni turizm imkanlarına dəyişdirilməsinə səbəb olur;
- turizm təbii ehtiyatların qorunmasını fəallaşdırır;
- turizm idarəetmə və inzibati nəzarətə görə cavabdehliyi artırır, bu da öz növbəsində ətraf mühitin keyfiyyətini artırır və turist təlabatlarının təmin edilməsinə imkan verir.

Münafişə – turizmdə ətraf mühiti məhv edir. Turistlərin dağıdıcı fəallığı ya turizm ehtiyatlarının tam məhvində, ya da sosial-mədəni sistemə müntəzəm təsirdə bürüzə verə bilər ki, bu da dəyərlər sisteminin, ümumi həyat tərzinin, əxlaq normaları və təhlükəsizlik dərəcəsinin dəyişməsinə əks olunur. İnsan tərəfindən yaradılan mühitə turizmin təsirinin tədqiqi kurortların inkişafı tendensiyasının, şəhərlərdə mehmanxana sisteminin, şəhər kənarı evlərin artmasının təhlilini nəzərdə tutur ki, bu da turizm sənayesi inkişafının və turist ehtiyatlarının əlverişli istifadə olunması probleminin tədqiqinin tərkib hissəsidir (Qafarov, 2008: 54). Turizm ehtiyatlarının həcmi və regionda formalaşmış turizm sənayesinin nisbəti turizmin inkişaf perspektivini müəyyən edir. Cüzi turizm ehtiyatları və az inkişaf etmiş turizm sənayesi olan regionda turizmin inkişafının imkanlarının zəif olması nəticəsinə gəlmək olar. Daha mürəkkəb vəziyyət o halda ola bilər ki, turistlərin marağına səbəb olan nadir, zəngin turizm ehtiyatlarına malik olduğu regionda turizm sənayesi çox zəif inkişaf etsin. Təbii turizm ehtiyatlarına malik olan belə regionlarda turizm sənayesinin fəal inkişafı turizmin inkişafı üçün çox perspektivlidir. Buna görə də turizmin kompleks inkişafı üçün regionun turizm potensialını hərtərəfli öyrənmək lazımdır.

Ehtiyatların turizmin inkişafına təsiri imkanları nöqtəyi-nəzərindən bütün regionlar aşağıdakı tiplərə bölünür:

- iqtisadiyyatının əsas sahəsi turizm olan çox böyük turizm ehtiyatlarına malik olan regionlar;
- turizm sahəsi, region iqtisadiyyatının başqa sahələri ilə bərabər inkişaf edən çox böyük turizm ehtiyatlarına malik olan regionlar;
- turizm sahəsi region iqtisadiyyatının başqa sahələrinin inkişafından asılı olan turizm ehtiyatlarına malik olan regionlar.

Bu təsnifat turizm sənayesinin regional inkişafı zamanı regionun turizm mərkəzlərində xidmətəmə qabiliyyətinin ən son həddinin müəyyən edilməsi üçün tətbiq edilir. Deməli, 1-ci və 2-ci tipə aid olan regionlarda xidmətəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün təbii turizm ehtiyatlarının qorunmasını nəzərə alaraq intensiv, orta və ekstensiv inkişaf imkanlarına malik olan regionları ayırmaq lazımdır.

Turizm ehtiyatlarının xarakteri ərazinin intensiv inkişaf ilə böyük turizm mərkəzlərinin yaranmasına imkan verən yerlərdə yerləşdirmə müəssisələrində yerlərin sayı 1 kv km sahəyə nəzərən 120-500 arasında olur. Əgər turizm ehtiyatlarının spesifikasiyası tikililərin ancaq orta sıxlığını tələb edərsə, onda yerləşdirmə müəssisələrində yerlərin sayı 1 kv km sahəyə nəzərən 40-dan 300-ə qədər təşkil etməlidir (Soltanova, 2015: 27). Bəzi hallarda ərazinin turizm cəlbədiciliyini toxunulmamış təbiət təşkil edərsə, onda burada bir-birindən çox aralıda kiçik mehmanxanalar olmalıdır. Belə ərazilər üçün tikililərin sıxlığı yerləşdirmə müəssisələrində yerlərin sayının 1 kv km sahəyə nəzərən 10-50 yer təşkil etməsinə imkan verir.

Türkiyədə turizmin inkişafı proqramı turizm sənayesinin inkişafı və turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşmanın həyata keçirilməsinin əyani nümunəsidir. Bu proqrama əsasən Türkiyədə müxtəlif turizm ehtiyatları ilə üç regiona ayrılır – Antalya, Muqla və Kapadokya.

Antaliya onunla səciyyəlidir ki, onun şərq və cənub hissələri müxtəlif turizm ehtiyatlarına malikdirlər və bu da turizm sənayesinin və turizmin inkişafında özünü büruzə verir. Belə ki, şərq sahil zolağında 33 km uzunluğunda turizm ehtiyatları burada kütləvi turizm növlərinin inkişafına imkan verir. Buna görə də turizm sənayesinin inkişafına yönəldilmiş bütün vəsaitlər 100 min yer tutumu olan bir neçə turizm mərkəzinin tikintisinə cəmlənmişdir (“Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Antaliyanın cənub hissəsində çox nadir təbii, mədəni və tarixi turizm ehtiyatlarına malik olan milli parkın olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada turizm mərkəzlərinin ümumi tutumluluğu 21,5 min yerdir, bu da o şərtlə ki, tikililər ərazinin 20%-dən artığını tutmamışdır.

Muqlanın turizm ehtiyatları da böyük turizm mərkəzləri tikməyə imkan verir.

Kapadokya rayonu – nadirdir. Onun cazibədarlığını bizans kilsələri, monastırlar və yeraltı şəhərlər daxil olan qayalardan orijinal mənzərələr təşkil edir. Lakin bu rayon özünün kənd təsərrüfatı məhsulları ilə də məşhurdur. Buna görə də məhsuldar torpaqların turizm məqsədilə istifadə olunması qadağandır və burada turizm sənayesinin inkişafı kiçik ailə pansionatlarının inkişafı ilə şərtlənir.

Turizm ərazilərinin tipologiyası turizmin obyektiv və subyektiv tərəflərini, yəni turizm ehtiyatlarının olmasını və əhalinin səyahət etmələrinin səbəblərini əlaqələndirir. Belə yanaşma turizm mərkəzlərinin formalaşmasının üç amilinin ayrılmasına imkan verir: generasiya edən (tələbatla bağlı), realizasiya edən (ehtiyatlarla bağlı) və lokallaşdırıcı (əhalinin məlumatlılığı ilə bağlı). Marşrutların, iqlimin, floranın, faunanın başqa turizm ehtiyatlarının müxtəlifliliyi ərazinin turizm inkişafının qanunauyğunluqları və ehtiyat xidmətəmə qabiliyyətinin vəziyyəti haqda coğrafi və iqtisadi məlumatların sistemləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif regionlara ayrılması zərurətini doğurur.

Rekreasion potensial əsasən mövcud yerə məxsus olan müəyyən ehtiyat və ya irs kimi təqdim olunur ki, bunun sayəsində bu yerə maraq oyanır və ona başqa yerlərdən turist axınları istiqamətləndirir.

Xidmətəmə potensialı – bu turizm regionunun yerli ehtiyatlara mənfi təsir etmədən, səyahətdən ərazilərə və təəssürlərə ziyan vermədən və yerli əhalidə sosial-iqtisadi problemlər yaratmadan davam gətirə biləcəyi maksimum yükdür.

Regionda turizm və xidmətəmə potensialının qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- əhalinin ölkə ərazisi üzrə qeyri-bərabər yerləşməsinə;
- əhalinin sosial və yaş müxtəlifliyini;
- regionda təklif olunan istirahətin müxtəlif növlərini;
- turizm ehtiyatlarının ölkə ərazisi üzrə qeyri-bərabər yerləşməsinə.

Turizm regionlarına ayrılma bütün ərazi üzrə turizmin inkişafının vəziyyəti, amilləri və perspektivləri haqda tam təəvvür yaratmağa imkan verir. Əhalinin müxtəlif qruplarının turizm xidmətlərinə tələbatının təhlili müxtəlif dərəcəli turizm komplekslərinin tipini və ölçüsünün ən əlverişli nisbətini müəyyən etməyə, turizm müəssisələri üçün ən münasibini seçməyi əsaslandırmağa, regionların turist tutumunu və kapital qoyuluşu həcmi hesablamaya imkan verir.

Turizm ehtiyatlarına malik olan ərazilər ən çox təsadüf edilən turizm növündən asılı olaraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- diqqətəlayiq yerlərə baxılması, foto çəkdirilməsinə üstünlük verilən mənəvi cəhətdən qiymətli olan ərazilər;
- əsas etibarilə ovçuluq və balıqçılıqla məşğul olunması üçün nəzərdə tutulan istehlakçı ərazilər;
- təbiətin öyrənilməsi, tarixi-mədəni, arxeoloji, etnoqrafik, dini abidələri ziyarət etmək üçün mümkün olan sosial-idraki-tanışlıq əraziləri;
- at sürməsi və su idmanı ilə məşğul olunması üçün nəzərdə tutulan fəal və mənəvi (ekspressiv) ərazilər;
- əyləncəli avtomobil səfərləri, pikniklər üçün istifadə olunan passiv ərazilər;
- bütün əraziləri turistlərə xidmət olunması üçün ixtisaslaşan ərazilər.

Turizm ehtiyatlarına malik olan ərazinin öz inkişaf dövrü olur və bu inkişafda aşağıda göstərilən dörd mərhələdən keçir:

1. Açıq və ilkin mənimsəmə dövrü – turizm regionunun həyati dövrünün bu mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, gələnlərin tədricən artımı, xidmət etmə vasitələrinin olmaması, ətraf mühitin və ehtiyatlara zəif yüklənmə ilə xarakterikdir. Həyati dövrün müxtəlif mərhələlərində yerli əhalinin davranışı isə bu mərhələdə turistlərin yerli əhali ilə zəif əlaqəsi olur. Lakin turizmin inkişafı yerli əhalidə ruh yüksəkliyi oyadır.
2. Regionun inkişafı dövrü – turizm regionunun həyati dövrünün bu mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri gələnlərin sayının sürətlə artması ilə, turizmə və istirahətə (otel, bar və dayanacaqlar) xüsusi xidmət etmə vasitələri və təşkilatlarının yaranması ilə fərqlənir, əsas gəlir mənbəyi turistlərə xidmət göstərilməsi olan yerli əhali ilə əlaqənin güclənməsi baş verir.
3. Yetkinlik və durğunluq dövrü – turizm regionunun həyati dövrünün bu mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, ərazinin tutumluluğu son həddə çatır, ətraf mühitin vəziyyəti yararsız olur, turistlərin və istirahət edənlərin say artımı azalır və tədricən son həddə enir. Hal-hazırda hesab edilir ki, Aralıq dənizi sahilləri öz xidmət etmə qabiliyyətinə görə son həddə çatıb. Yerli əhali turistlərə mənfəət münasibət göstərməyə başlayır ki, bu da ilk növbədə qəbul edən tərəf ilə qonaqlar arasında həyat tərzinin müxtəlifliyi ilə şərtlənir. Qıcıqlanma güclənir və turistlər nəzakətli xidmət sistemindən faydalanmırlar.
4. Bərpa edilmə və ya tənəzzül dövrü – turizm regionunun həyati dövrünün bu mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, rekreasiya və əyləncə üçün yeni ehtiyatların aşkar olunub və ya olunmayacağından asılı olaraq meydana çıxır. Yerli əhali turist fəallığı ilə bağlı mümkün və vacib olan dəyişikliklərlə hesablaşmalı olurlar.

Turizm regionunun həyati dövrü sadə təbii turizm ehtiyatlarının daha yüksək sosial-iqtisadi quruluşlu ehtiyatlara çevrilmə prosesini əks etdirir. Ondan belə nəticə çıxır ki, hər an turizm ehtiyatları üç halda ola bilər: birincisi – istehlaka yüksək dərəcədə hazır olduğuna görə intensiv istifadə olunan ehtiyatlar; ikincisi – ekstensiv istifadə olunan ehtiyatlar; üçüncüsü – istifadə olunmayan ehtiyatlar.

Əhalidə yeni turizm tələbatlarının yaranması, rekreasiya ehtiyatları haqda məlumatın meydana çıxması ərazidə tələbin dəyişməsinə səbəb olur, yəni yerin funksiyasının dəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bu da turizm sahəsinə imkan verir ki, özü üçün regionun ehtiyatlarında “seçim” etsin və onları turizmdə istifadə etsin.

Turizmin resurslarına turizmin fəaliyyət strukturunu müəyyən edən amil kimi baxılır. Bu təbii, tarixi-mədəni, infrastruktur obyektlər və komplekslər, onların elementləri və xüsusiyyətləri, əhalinin sağlamlığının və əmək qabiliyyətinin bərpasını təmin edən, onların intellektual səviyyəsini artıran proseslərdir. Hansı ki, turizm tələbatında birbaşa və ya dolaylı istifadə olunur və kompleks turist xidməti istehsalı üçün əsas obyekt kimi çıxış edir. Turizm resursları arasında təbii-antropogen, bilavasitə mövcud resurslar və sosial-iqtisadi cəhətdən maksimal istifadə qabiliyyətində olan resurslar fərqləndirilir.

Turizm ehtiyatları potensialını aşağıdakı kimi təsnifata bölmək olar: maddi-texniki baza; insan-əmək resursları; maliyyə resursları; təbii-coğrafi resurslar; informasiya-kommunikasiya resursları və s.

Turizmin maddi-texniki bazası (MTB) təşkil olunmuş turizmin inkişafının əsasının təşkil edir. Turizmin maddi-texniki bazasına aşağıdakılar aiddir: turist firmaları (turagent, turoperator); mehmanxanalar; turist bazaları; ticarət və qidalanma müəssisələri; avtonəqliyyat müəssisələri; turizm avadanlıqları və inventarları kirayə verən müəssisələr; turist yollayışı satan bürolar; nəzarət-xilasetmə müəssisələri; turist klubları; dayanacaqlar və s. Turizmin MTB obyektləri üç əsas əlamət əsasında təsnifləşdirilir:

1. göstərilən xidmətin növünə görə;
2. iqtisadi elementlər üzrə;
3. təsərrüfat subyektinin mülkiyyət növünə görə.

Xidmətin növünə görə MTB obyektləri – kompleks turizm xidməti göstərən müəssisələrə (turist firmalarına); səyahətin təşkilini, yerləşməni (yaşayış, gecələmə), qidalanmanı, nəqliyyat xidmətini həyata keçirən müəssisələrə və digər müəssisələrə (tədris müəssisələri, klublar və s.) ayrılır.

İqtisadi elementlərinə görə MTB əsas fondlara və dövriyyə vəsaitlərinə ayrılır. Mülkiyyət növü üzrə MTB obyektləri şəxsi turist firmalarına, təsərrüfat subyektlərindən icarəyə götürülmüş və vətəndaşlardan icarəyə götürülmüş obyektlərə bölünür.

Turizm ehtiyatlarını iki böyük qrupa bölmək olar: təbii ehtiyatlar; infrastruktur ehtiyatları.

Turizim sənayesi bütünlüklə təbii resurslar bazası ilə əlaqəlidir. Belə bazalar adətən istirahət edən üçün atraksion üstünlüyə malik olan toxunulmamış təbiət olmalıdır. Ehtiyatlara malik təbii ərazi turistlərin sıxlığından qaçmaq üçün lazımı səviyyədə geniş olmalı, müxtəlif risklərdən, o cümlədən çirklənmədən, zəhərləyici bitkilərdən, təhlükəli heyvanlardan, həşəratlardan və s. müdafiə olunmuş olmalıdır.

Azərbaycan turizm ehtiyatlarına malikdir və turizmin inkişafı üçün bütün obyektiv şərtlər mövcuddur. Bu, hər şeydən əvvəl onun əlverişli siyasi-coğrafi mövqeyə malik olması ilə izah olunur. Azərbaycanın qədim tarixə malik olması, Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi, tarixi abidələrlə zənginliyi, dünyanın 11 iqlim qurşağından 9-nun burda mövcudluğu və insanların qonaqpərvərliyi turizmin inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar yaradır (Həsənov, 35). Ölkəmizdə 8 milli park, 12 təbii və tarixi qoruq, 17 müvəqqəti qoruq və ovçuluq təsərrüfatı mövcuddur. Müxtəlif regionlarda 6 mindən artıq memarlıq və mədəniyyət abidələri qorunub saxlanılır. Abşeron rayonu ərazisində yerləşən XII-XIV əsrə aid olan “Qala qəsri”nin bərpası turistlərin diqqətini çəkən əsas məkanlardan birinə çevriləcəkdir. YUNESCO tərəfindən qeydiyyata alınan İçəri şəhər, Qız qalası, Şəki Xan sarayı, Möminə Xatun Türbəsi və digər mədəniyyət abidələri artıq bütün dünyada məşhurdurlar. 2010-cu ildə istifadəyə verilmiş nadir memarlıq abidəsi olan müstəqilliyimizin rəmzi Bayraq meydanı da dünyanın ən böyük meydanı kimi qeydiyyata alınmışdır.

Turizmin maddi-texniki bazasının əsas və mühüm əhəmiyyət kəsb edən elementlərindən biri yerləşmə müəssisələridir ki, bunlarında 30-dan artıq təsnifat sistemi mövcuddur. Hər bir ölkənin öz milli standartları qəbul edilir və istifadə olunur. Bu standartlardan daha geniş yayılmış ulduzların verilməsidir. Bu xüsusilə Avropada daha çox istifadə olunur. 1989-cu ildə Beynəlxalq Turizm Təşkilatı (VTO) təsnifat standartları əsasında regionlararası uyğunluq kriteriyaları ilə regional komissiyalar tərəfindən mehmanxanaların təbəqələşməsinə hazırlanıb (Qafarov, 2008: 91). Bu təsnifatın məsləhət xarakterli olmasına baxmayaraq, əsasən, beynəlxalq standart kimi qəbul edilir.

Turizm sənayesinin normal fəaliyyət göstərə bilməsi və turizm resurslarından səmərəli istifadə olunması üçün zəruri olan məcmu şərtlər, kompleks şəkildə mühəndis-kommunikasiya şəbəkəsi, o cümlədən telekommunikasiya şəbəkəsi, müxtəlif təyinatlı rahat yollar, hava limanları, turistlərin müvəqqəti qalma yerləri, nəqliyyat vasitələri, əyləncə mərkəzləri, müxtəlif mətbəx nümunələrini təklif edən restoranlar, parklar, istirahət guşələri, rabitə-informasiya şəbəkələri, hədiyyəlik əşya mağazalarının olması zərurətdir.

Turizm təklifini formalaşdıran elementlərin ilkin və sonradan yaradılmış hissələr halında öyrənilməsi ona əsaslanır ki, turizmin təşkili üçün mövcud olan resurslardan hansılarının artıq istifadə də olması və hansılarının bu işə cəlb olunması məsələsi aydınlaşsın. Bu baxımdan turizm təklifi kimi istifadə olmayan, ancaq turistləri özünə cəlb edən ilkin şəraiti qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün isə aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- turist qəbul edən ölkənin təbii xüsusiyyətləri (coğrafi vəziyyəti, iqlim xüsusiyyətləri, ərazi quruluşu, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi);
- turizm destinasiyasının social-mədəni mühiti (mədəniyyəti, adət-ənənələri, dünyəvi və dini quruluşu, qonaqpərvərliyi, milli mentaliteti);
- turizm infrastrukturunu bunlara ərazidəki müxtəlif təyinatlı yollar, kommunikasiya sistemləri, elektrik, su, qaz təchizatı, təmizləyici qurğular, mədəniyyət və istirahət müəssisələri kimi sahələr daxildir.

Belə ki, ərazidə yerli əhəlinin normal həyat fəaliyyəti üçün lazım olan ümumi infrastruktur turistlər üçün də kifayət edə bilər. Lakin əksər hallarda əlavə miqdarda insanların (turistlərin) ehtiyaclarını ödəyə bilmək üçün əlavə şəraitin (turizm infrastrukturunun) yaradılmasına ehtiyac yaranır.

Turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə edib infrastrukturun müasir tələblər səviyyəsində qurulması turizmin dinamik inkişafına xidmət edir. Turizm obyektinə barəsində potensial turistlərə lazımı informasiyanın çatdırılması və onlarda gələcək səfərlər üçün ilkin motivasiyaların yaradılmasına nail olunmaqla, turistlərinin bu obyektlərə kifayət qədər təhlükəsiz və rahat bir şəkildə çatdırılması üçün komfortlu şərait yaradılmalıdır (3). Bütün bu kimi şərtlərin təmin olunması ilə turistlərin geriye – öz vətənlərinə müsbət təəssüratla yola salınmasını təmin etmək lazımdır.

Turizm inkişafında təbii artım, əhali və ekoloji mühitdə baş verən dəyişmələri nəzərə alır. Təbii artım hər bir respublikada iqtisadi amillə yanaşı, iqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişmələri ilə mövcud olur. O cümlədən meşə, dağ və iqlimin dəyişməsi adi amil olmaqla hər hansı növ turizmin cari ildə artımına və azalmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi zəngin təbii-tarixi ehtiyatlara malikdir. Yüksək turizm ehtiyatları bir sıra amillərlə şərtlənmişdir: əlverişli təbii-rekreasiya ehtiyatları və ekoloji vəziyyət, çoxsaylı tarix-mədəniyyət və memarlıq abidələri, “Əshabi-kəhf” və digər ziyarətgahlar, nəqliyyat təminatı və geniş inkişaf etmiş rekreasiya şəbəkəsi. Bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, turizm Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malik ola bilər, çünki turizm biznesi təsərrüfatın digər sahələrini inkişafını stimullaşdırmaqla yanaşı özündə iqtisadi, humanitar, tərbiyəvi və estetik amilləri birləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının təbii ehtiyatlarının zənginliyi yaxın gələcəkdə turizmin aşağıdakı növlərinin təşkili perspektivliyini gerçəkləşdirə bilər:

- dağ xizək; motoxizək; qolf; müalicəvi-balneoloji; balıq ovu (o cümlədən çayda, göldə, dənizdə, qış vaxtı, sualtı); ovçuluq (xüsusilə Qafqaz dağ keçisi ovu); ekologiya; etnoqrafik (alman və yəhudi icmalarına baş çəkmə, Azərbaycanın azsaylı xalqlarının mədəniyyəti və məişəti ilə tanışlıq); tarixi-arxeoloji (Qobustan, Azıx mağarası);
- elmi-vulkanoloji; konqres (hidrometeoroloji, seysmik, ekologiya, balıqçılıq, neft hasilatı, kənd təsərrüfatı, geosiyasət, pedaqogika, etnoqrafiya və Azərbaycan Respublikasında müəssisə və yüksək səviyyəli kadrlarla təmsil olunmuş çoxsaylı sahələr üzrə); elmi-sualtı (nadir dəniz flora və faunası ilə tanışlıq); adları çəkilənlərə yaxın digər səyahətlər.

Çimərlik istirahəti üçün yüksək təbii-iqlim rahatlığı səviyyəsi beynəlxalq turizmin bu, olduqca geniş yayılmış növündən səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Deyilənləri və beynəlxalq turizm strukturunda ixtisaslaşdırılmış və tematik səyahətlərin cazibədarlığının kifayət qədər sabit artımını nəzərə alaraq turistləri Xəzər dənizinin qaynar nəfəsi və nadir sualtı mənzərə ilə təmasdan, dəniz səyahəti, həyəcanlı dağ keçisi ovu, uğurlu balıq ovundan unudulmaz təəssüratlar gözləyir. Dünyada bərabəri olmayan isti bulaqlar, müalicəvi mineral sular və palçıqlar, ən yeni üsullar və həkimlərin ixtisaslı qulluq göstərməsi turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadənin bariz nümunəsi kimi şərtlənir.

Turizm fəaliyyətinə şərait yaradan resurs potensialı, onların mövcud istifadə formaları və səmərəliliyi bu sahənin ilkin fəaliyyəti və sonrakı perspektivi üçün bir sıra təşkilati maliyyə və proqram tədbirlərinin əsaslandırılmasını, onların elmi-metodiki proqnoz əsaslarını yaradır. Ona görə də ehtiyatlara yanaşma baxımından turizmin inkişafı həm iqtisadi artım, həm investisiya prioritetləri, həm də ərazi və regionun sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin həlli üçün mühüm rol oynayır. Turizm fəaliyyətinin təşkili həmin regionun təbii-rekreasiya sərvətlərinin mövcudluğu şəraitində mümkün olur. Bu sərvətlərin dəyər və ehtiyatlarından asılı olaraq, müxtəlif səviyyəli kurortların təşkilinə zərurət yaranır. Hazırlıq işləri sənədlərin təsdiqindən və qərarların qəbulundan başlayır. Burada təbii-müalicəvi sərvətlərin axtarılması onların ekspert tərəfindən qiymətləndirilməsi, iqlimin müalicəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilk addım ola bilər. Turizmin Azərbaycanda resurs potensialı formal qiymətləndirmə metodikası tərəfdən bütöv və hərtərəfli olsa da, onun birinci dərəcəli tələbat növünə çevrilməsi sosial-demoqrafik amil və əhalinin rifahının aşağı olması ilə izah olunur. Turizmin Azərbaycan Respublikasında ən əsas amili onun təbii sərvətləri və resursları ilə səciyyələnilir. Truskavets və Şimalı Qafqazın mineral sularından heç də geri qalmayan Azərbaycanın mineral suları, müalicəvi əhəmiyyətinə görə dünyada tanınan “Naftalan nefti”, “Duzdağ” və “Qalaaltı” müalicəvi sanatoriyaları, iqlim şəraiti, meşələr, dağlar və Xəzəryanı zonalarımız turizm ehtiyatlarının əsas mənbəyi kimi turizmin inkişafında rolunu böyük əhəmiyyətə malikdir. Coğrafi və əhali potensialının kiçik sahibkarlıq mühiti turizmin inkişafı üçün obyektiv şərait yaradır, onun spesifik cəhətlərini formalaşdırır. Fikrimizcə, Azərbaycanda turizmin inkişaf modeli onun resurs potensialının çoxalması ilə əlaqədar olaraq daha çox resurs amillərinin hesabına olmalıdır. Ölkənin turizm ehtiyatlarından istifadə və turizm fəaliyyətinin inkişafı maliyyə, maddi və əmək ehtiyatları ilə müəyyənləşir. Daxili və xarici resurslarından istifadə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına şərait yaradır, xidmət sferası kimi istifadəsi ilə reallaşır, iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasına nail olunur. Resurs potensialı artırmaq üçün idxal və ixrac məhsullarını artırmaq, xarici vətəndaşların ölkəyə daha səmərəli cəlb etmək yolları və metodlarından istifadə edilməlidir. Azərbaycanda turizm potensialının kəmiyyət və struktur təhlili göstərir ki, respublikada təbii coğrafi şəraitlə yanaşı, yaradılmış infrastruktura, mədəniyyət obyektləri və nəqliyyat strukturu, təyyarə, gəmi və digər texniki vəsaitlərin sistemli istifadəsi əsaslı rol oynayır. Turizm fəaliyyətinin dinamik inkişafını təmin etmək üçün daha çox təbii turizm ehtiyatları olan ərazilərdən istifadə etmək lazımdır. Yer kürəsində insan cəmiyyəti meydana gəlmiş vaxtdan bu günədək təbiətdə

mövcud olan resurslardan istifadə etmiş və bu gün də istifadə olunmaqdadır. Elmi texniki tərəqqinin inkişafı təbiətə təsir dairəsini daha da intensivləşdirmişdir. Şübhəsiz ki, təbiətdə mövcud olan resurslar iqtisadi cəhətdən bu və ya digər istehsal sahələrinin yaranmasında aktiv rola malikdir. Xüsusi ilə təbii mühit xammal, enerji, ərzaq məhsulları, su, hava, iqlim şəraiti və s. insan həyatı üçün zəruri olan maddi ehtiyatların mənbəyidir. Yer üzərində insan nəslinin meydana gəlməsindən bu vaxtadək onu əhatə edən təbiət bir tərəfdən insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində, digər tərəfdən təbii amillər nəticəsində güclü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu səbəbdən insanın daim təsərrüfat fəaliyyətinə yönəldilmiş təbii resursların qlobal problemləri aşkar olunmuşdur. Həmin problemlər içərisində enerji ehtiyatlarının çatışmamazlığı, torpaq və şirin su ehtiyatlarının insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində azalma ehtimallarının meydana gəlməsi, həmçinin təbii resurslardan istifadə zamanı torpağın münbitliyinin azaldılması və məhsuldarlığın aşağı düşməsi, ərzaq təhlükəsi, təbii resurslardan istifadə zamanı yaranan ekoloji problemlər dövrün qlobal problemləri kimi aşkar olunmuşdur (Abadov, 2014: 248). Eyni zamanda dünyada gedən temperatur dəyişmələri isti və soyuq temperaturun bir-birini əvəz etməsi dünyanın müxtəlif regionlarında istiləşmənin artmasına səbəb olur. Nəticədə istər insanın bir başa qida məhsulu kimi işlətdiyi şirin su çatışmazlığı, istərsə də gündən-günə kənd təsərrüfatında intensivləşən suvarmaya olan tələbatı təmin etməkdə problemlər yaranır. Şirin su çatışmazlığının aradan qaldırılmasında şirin su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması və onların çirkab sularından təmizlənməsi əsas problemlərdən hesab olunur. Əhəlinin təsərrüfat fəaliyyətində bir tərəfdən şirin sudan istifadə güclənirsə, digər tərəfdən isə insanın əməli fəaliyyəti nəticəsində təmiz suya istifadə olunan çaylar və göllər, yeraltı sular getdikcə daha güclü sürətdə çirkləndirilir. Bir çox sənaye ölkələrində şirin suların çirklənməsi insanların sağlamlığı üçün böyük təhlükə mənbəyi hesab olunur. Çirkab suların axıdılmasından bir sıra çaylar və göllər tamamilə yararsız vəziyyətə düşmüş, “ölü” zonaya çevrilmişdir. Hesablamalar göstərir ki, ABŞ-da yerləşən Eri gölü, Almanyanın Rey çayına sutka ərzində 20 min tondan çox sənaye tullantıları və şəhərlərin çirkab suları axıdılır. Nəticədə həmin çayın və gölün suyundan nəinki içmək, hətta balıq təsərrüfatı da yandırılmış, çimərlik kimi də istifadəsi qadağan olunmuşdur. Çaylara, dənizlərə, göllərə axıdılan çirkab suların qarşısının alınması şirin su potensialının artırılmasına və bu sahədə olan gərginliyi qismən azaltmış olar.

Təbii turizm resursları içərisində mühüm yer tutan sahələrdən biri torpaq resurslarıdır. Yer kürəsində torpaq örtüyü ərazinin təbii şəraitindən asılı olaraq əmələ gəlir. Qeyd olunmalıdır ki, insan cəmiyyəti mövcud olduğu gündən bu vaxtadək torpaqla məşğul olmuş və özü üçün lazım olan bütün qida məhsullarını əldə etmək imkanları yaranmışdır. Lakin insan torpaqdan istifadə etməklə bərabər mineral gübrələrdən həddindən artıq istifadə etməsi torpağın məhsuldarlığının aşağı düşməsinə də öz təsirini göstərir. Digər tərəfdən, təbiətdə gedən proseslər: quraqlığın olması, müəyyən ərazilərin kənd təsərrüfatı dövrünə cəlb olunması üçün şirin su ehtiyatlarının çatışmaması, yarım səhra və səhra ərazilərin geniş yayılması və s. amillər torpaq ehtiyatlarından tam istifadə olunması üçün problemlər yaradır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə insan torpaqdan daha səmərəli istifadə etməyə səy göstərir.

Elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunması dünyanın müxtəlif regionlarında məhsuldarlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla belə müxtəlif sənaye sahələrindən atılan tullantılar, eroziya proseslərinin güclənməsi, dünyada sellərin təsirindən torpaq sahələrinin sıradan çıxması, qlobal iqlim dəyişiklikləri kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinə öz neqativ təsirini göstərir. Bu təsirlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında da öz əksini tapır. Torpaq ehtiyatlarının ən qiymətli sərvət kimi qorunması və onun gələcək nəsillərin yaşamasında maddi baza olduğunu nəzərə alaraq səmərəli istifadəsi olduqca vacibdir.

Təbii turizm ehtiyatları içərisində meşə resursları mühüm yer tutmaqla, xalq təsərrüfatında və insanların həyatında xüsusi turizmdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Meşələr ümumiyyətlə, havanın təmizlənməsində, torpağın eroziyadan qorunmasında, yağış və qar sularının torpağa toplanmasına yardımçı olur. Meşələr təbiəti yaşıllığa bürüməklə yanaşı insan sağlamlığının təmin olunmasında əvəzedilməz əhəmiyyətə malikdir.

Turizm sahəsində xidmət etmək çox məsuliyyətli bir işdir. Əcnəbi turistlər çox həssas olurlar. Onlar xidmət səviyyəsinə ciddi fikir verirlər. Ona görə də hava limanından başlayaraq, mehmanxanaya yerləşənə qədər xidmətin səviyyəsi çox yüksək və təhlükəsiz olmalıdır. Bu həm də növbəti il daha çox turistlərin ölkəmizə gəlməsinə səbəb olar. Eyni zamanda əcnəbilərdə xalqımız, millətimiz haqqında yaxşı təsəvvür

formalaşar. Bu sahədə qəbul edilmiş Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi respublikamızda olan turizm ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinə və turizmin inkişafına böyük təsir edəcəkdir.

Respublikamızın təbiət ərazilərində yerləşən xüsusi qorunan turizm ehtiyatlarının, fauna potensialının geniş təbliği məqsədilə beynəlxalq səviyyəli effektiv marketing alətlərindən istifadə edilməsi yüksək nəticələrin əldə edilməsinə böyük təsir göstərir. Respublikamızda yerləşən xüsusi qorunan təbiət ərazilərində turist turlarının inkişafına nail olunmasının potensial istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- bütövlükdə respublika ərazisində turizm ehtiyatlarından istifadənin inkişafına nail olunması;
- ölkəmizdə olan turizm ehtiyatlarının dünya miqyasında geniş təbliği;
- ölkə əhalisi arasında ekoloji maarifləndirmə işinin genişləndirilməsi;
- turizm ehtiyatlarından istifadədə yerli əhali üçün iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi.

Nəticə

Turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilmiş prioritetlərin həyata keçirilməsi 2025-ci ilə qədər Azərbaycanda mükəmməl turizm təcrübəsinə nail olmaq üçün qarşıya qoyulan uzunmüddətli təşəbbüslər istiqamətində regionlarda və Bakıda təkmilləşdirilmiş turizm infrastrukturunun qurulmasına nail olunacaqdır. 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf Azərbaycanı dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdiyi 20 turizm məkanından birinə çevirmək və mövcud turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə göstəricilərinin maksimallaşdırılmasına nail olmaqdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası.
2. “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”. (2010).
3. Abadov, M. (2014), Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı, Şərq-Qərb, 248 s.
4. Həsənov, A.N. Azərbaycan regional turizmin inkişafı: problemlər, perspektivlər.
5. Həsənov, Ə. (2005), Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 631 s.
6. Qafarov, N. (2019), Turizmin iqtisadiyyatı, Bakı, Kooperasiya, 584 s.
7. Məmmədov, A. (2002), Beynəlxalq münasibətlər, Bakı.
8. Soltanova, H. (2015), Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, AzTU-nun mətbəəsi, 475 s.
9. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
10. www.dta.gov.az
11. www.economy.az
12. www.stat.gov.az

Rəyçi: i.ü.f.d dos. Qəhrəman Bayramov

Göndərib: 15.03.2022

Qəbul edilib: 06.07.2022